

Nina Grünfeld

Frida

Min okända farmors krig

Översättning Marianne Mattsson

www.albertbonniersforlag.se

ISBN 978-91-0-018705-7

Originalalets titel: *Frida - min ukjente farmors krig*
Copyright © 2020 H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo

Översättning: Marianne Mattsson

Omslag: Sara R. Acedo

Tryck: ScandBook UAB, Litauen, 2021

Till mamma, och våra mödrar.

INNEHÅLL

Förord	9
Frida till världen	13
Byn Lelesz	23
En ny demokrati	28
Spionaffären	36
Gravid	44
Födelsen	49
I flyttartagen	66
Svarta sorgkanter	84
Tjeckoslovakien faller	88
Förvisningen	101
Tillbaka i Bratislava	110
I mikve	118
Madrassen	123
Nyårsdagen	132
Hlinkagardets torg	138
Rättegången	143
Uzjhorod	157
Trondheim	169
Ungern faller	177
Auschwitz	191
Slav	204
Den sista krigsvintern	223
Mittwerda	236
Freden	240
Bröllopsresan	242

Listorna	249
Efterord	253
Spår och sidospår	261
Historiens fortsättning	267
Tack	269
Bilder och illustrationer	271
Källor	274
Arkiv	290
Litteratur	292

FÖRORD

Första gången min farmor Frida dök upp i polisens listor var våren 1931. Det var när säkerhetspolisen i staden Košice, i sydöstra Tjeckoslovakien, skrev en hemligstämplad rapport om spionrelaterade aktiviteter i regionen. Rapporten under-tecknades, stämplades, kopierades och skickades vidare till polishögkvarteren i landets alla centrala städer: Prag, Bratislava, Brno, Opava och Uzjhorod. Dessutom skickades den till försvarsdepartementet, militärens högkvarter och den statliga militärpolisen. Säkerhetspolisen måste med andra ord ha sett allvarligt på saken.

Rapporten från Košice skulle visa sig vara bara en i raden av handlingar om Frida Grünfeld. När jag började kartlägga min farmors liv och öde hittade jag spår och bitar av historien i arkiv över hela dåvarande Tjeckoslovakien. Vid det laget hade min pappa Berthold, Fridas son, varit död i tio år. Det mesta av det jag nu vet om Frida fick han aldrig veta, som att han faktiskt var med vid polisförhöret 1931. Som ett litet embryo låg han i Fridas livmoder, strax under hennes bultande hjärta. Frida visste inte heller vad som rörde sig inuti hennes kropp eller vilka prövningar som väntade.

Så länge jag kan minnas har jag undrat vem hon var. Barnslig nyfikenhet och frågor om hur min farmor såg ut, om jag var

lik henne, om vilka vi är och var vi kommer ifrån, utvecklades i tidig vuxen ålder till en önskan om att ta reda på mer. Jag ville sätta in min fars fragmentariska minnen av henne i ett begripligt sammanhang. Det ytterst lilla han kom ihåg och var beredd att dela med sig av präglades av olycka och misär. Han visste vilket land han var född i, att Frida gav honom namnet Berthold och att han sedan lämnades bort. Han visste också att han var judisk. Det var allt.

Så småningom tog sig mina personliga drivkrafter konstnärliga uttryck. Tre filmer och en bok utgick alla från min fars historia, utan att jag kom Frida något närmare.

Insikten om att jag inte hade trängt tillräckligt djupt ner i arkiven blev tydlig efter järnridåns fall. Med åren blev det lättare att besöka arkiven i de tidigare östblocksländerna, och besökare kunde ta del av mer av det material som fanns där. Efter hand som samlingarna digitaliserades och gjordes tillgängliga på nätet kunde jag även söka där.

Sökandet efter Frida har följt sin egen kronologi. Fynden jag gjorde skedde inte i den ordning som händelserna utspelade sig i hennes liv, något som emellanåt skapade förvirring. Annat ledde rent av fel, men ju mer jag hittade, desto närmare kom hon mig. För sökandet gav resultat. Pusselbit efter pusselbit föll på plats, och för varje ny bit blev jag bara mer mån om att se hela pusslet. Det blev en besatthet. Gåtan om min farmor Fridas liv måste lösas. Att förstå henne, har jag insett, är samtidigt att förstå mig själv, de privilegier jag åtnjuter, och hur lite som krävs för att allt ska förändras.

Men varför var polisen så intresserad av min farmor? Vad hade hon gjort och vad hände med henne efter förhöret i Košice? Hur mycket formas en människas liv av yttre omständigheter och varför lämnade hon bort sitt barn?

Mer än en gång har jag tänkt att Fridas historia kanske borde förbli oberättad. Att min far gjorde rätt i att hålla korten nära

bröstet om det lilla han mindes av barndomens Bratislava, och att hon helt enkelt borde få vila i frid. Men Centraleuropas dramatiska historia, som Frida och Berthold var en del av, måste väl också innehålla några ljuspunkter? Bland alla strävanden måste det ha existerat hopp, och emellanåt även skratt och glädje? Jag sökte efter något, vad som helst, livstecken och dokumentation, kanske bara ett fotografi, som kunde visa mig att historien också rymde godhet. Medan sökandet gick mot sitt slut gjorde jag ett märkligt fynd som har övertygat mig om att jag har Fridas välsignelse när jag berättar det jag nu vet.

FRIDA TILL VÄRLDEN

Den slovakiska byn Lelesz var inte större än att storkarna uppifrån sitt bo i klosterspiran kunde se var byn började och var den tog slut. Nedanför klosterhöjden låg de smala, murade husen på rad. Alla med var sitt frukt- och grönsaksland, var sin brunn och var sitt staket. Mellan husen löpte smala grusvägar och mitt i byn stod en allé av akaciaträd där både kyrkan och synagogan låg. Uppifrån sett gick det inte att säga i vilka hus det bodde kristna eller judar. Romerna var däremot

Lelesz 1917.

lätta att känna igen. De bodde i byns utkant, på gränsen till de vidsträckta åkrarna som varje sommar förvandlades till ett skimrande hav av gula solrosor

Invánarna i Lelesz var stolta över sina storkar. Det var inte alla byar i trakten förunnat att ta emot de förnäma fåglarna som varje vår vände hem från sitt vinterkvarter i Afrika. En by utan storkbo kunde nästan inte kallas en riktig by. Det var som om det låg en sorts välsignelse i storkarnas närvaro. Som om de förde med sig ett löfte om förökelse och fredlig samexistens, för med dem kom våren och sommaren och tack vare dem landade de små människobarnen tryggt när de trillade ner genom skorstenarna, som Frida gjorde, torsdagen den 3 september 1908.

Frida föddes in i den religiösa judiska familjen Grünfeld. Fridas mor, Hani, hade redan fött sju barn och visste vad som väntade, men nu när hon närmade sig fyrtio hade kroppen börjat bli trött. Återkommande huvudvärk och ledsmärtor hade plågat henne en längre tid. Som tur var fanns barnmorskan Anna Reskó till hands och hjälpte henne, vilket hon också hade gjort vid flera av Hanis tidigare förlossningar. Anna kom från en lokal kristen familj där kvinnorna i generationer varit barnmorskor. Det var vanligt att man gick i föräldrarnas fotspår. Fridas far, Moric, var skomakare som sin far.

Moric var förmodligen inte med när Frida föddes. Män var sällan det. I stället kan han ha försökt få tiden att gå i skomakarverkstaden, eller så kan han ha gått i synagogan för att be en av sina tre dagliga böner. I så fall bad han nog till Gud att barnet skulle bli friskt och att det skulle bli en pojke. Ett flickebarn kunde aldrig fullt ut ersätta en pojke i en kultur där mannen varje morgon började dagen med att tacka Gud att han inte fötts till kvinna. Det ödesdigra året 1900 hade Hani och Moric dessutom förlorat de två små sönerna Henrich och David Mór, bara tre och ett och ett halvt år gamla. Små barn var sårbara för de epidemier som härjade från tid till annan.

Om det blev en pojke skulle barnet träffa Leopold Weisz på sin åttonde levnadsdag. Leopold svarade inte bara för den ena av byns två tavernor, han var också traktens *mohel* – omskärare – och hade utfört *brit mila* på Hanis och Morics alla söner.

Ett återkommande samtalsämne bland invånarna i Lelesz vid den här tiden var den pågående språkkonflikten mellan dem som hade ungerska som modersmål och invånare som talade slovakiska. Eftersom byn i många hundra år hade varit en del av den österrikisk-ungerska dubbelmonarkin talades flera språk. Vid folkräkningen 1910 uppgav hela 99,7 procent ungerska som sitt modersmål, men på gatorna och i tavernorna kunde man också höra slovakiska, tyska, rutenska och jiddisch. Språkkonflikten hade pågått i generationer men trappats upp året före, när den ökända massakern i Černová ägde rum.

Det var oenigheter kring invigningen av en ny kyrka som föranlett oroligheterna i Černová. Lokalbefolkningen, som önskade ett självständigt Slovakien, ville att den unge nationalistiske prästen Andrej Hlinka, som själv kom från Černová, skulle hålla i invigningsceremonin. Men Hlinka hade fallit i onåd hos sin ungerske biskop, Sándor Párvy. Efter att ha bedrivit pro-slovakiskt agitationsarbete hade Hlinka skilts från sin tjänst som präst och dömts till två års fängelse. När lokalbefolkningen ville att man skulle vänta med att inviga kyrkan till efter Hlinkas frigivning ingrep biskopen. Två ungersktalande präster skickades till ingivningen – en provokation som resulterade i att femton personer dödades och många fler skadades.

Händelsen väckte uppmärksamhet, både nationellt och internationellt. Många aktörer som önskade självständighet och kämpade för minoriteters rättigheter försökte dra ideologiska växlar på händelsen. Hlinka lyckades för sin del både få fängelsestraffet mildrat och väcka omvärldens sympati.

Så såg samhället ut när Frida föddes, under dubbelmonarkin Österrike-Ungerns sista skälvande dagar. Flera hundra års

centralstyre från Wien och Budapest utmanades av växande lokala krafter. Men än så länge låg Frida tryggt i en vagg som gungades av mor och far, tre äldre systrar och två storebröder – den äldste nästan tjugo år äldre än hon själv. Fridas föräldrar kunde lika gärna ha varit hennes far- eller morföräldrar, och den äldste brodern Salomon kunde ha varit hennes far. Det var så det blev i fattiga, barnrika familjer. Generationerna försköts och skapade omsorgsrelationer syskon emellan, lika gärna som mellan föräldrar och barn. Knappa resurser och trångboddhet gjorde att utsikterna till ett annat liv var få. Många unga valde att emigrera.

När Frida var två år gammal, 1910, lämnade storasystern Mari familjen och åkte till Amerika tillsammans med grannflickan Szeren Herschkovics. Mari var sjutton, Szeren sexton. Från Lelesz gick resan till Antwerpen, där flickorna steg ombord på båten M/S Finland. Måndagen den 25 juli anlände de till Ellis Island. Väl framme fick de bo hos Hanis storebror, onkel David Zchwarz på 575 Broadway i Brooklyn.

Fyra år senare, när Frida hade fyllt sex, åkte även storebrodern Jozef. Nitton år gammal seglade han ut från Bremen med båten George Washington. Han lämnade hemlandet precis i tid för att slippa värvas som soldat i första världskriget.

I motsats till när storasyster Mari lämnade familjen hade Frida nu blivit gammal nog att förstå vad det innebar när någon åkte och inte kom tillbaka. Hon kunde lyssna på historierna om hur Jozef, tillsammans med hundratals andra européer, många av dem fattiga judar, steg ombord på båten som förde honom över Atlanten till en ny och oviss framtid i Amerika. Det var samma hav som två år tidigare, 1912, hade krävt nästan femtonhundra människoliv i tidernas mest omtalade förlisning. Titanic var den tidens mest påkostade lyxfartyg. Det var skeppet som inte kunde förlisa, men som redan på sin jungfrufärd kolliderade med ett isberg och sjönk som en sten, ner i det beckmörka havet. Händelsen skildrades med

stora rubriker på tidningarnas förstasidor världen över. Den chockade alla, inte minst dem som drömde om att komma till Amerika. Fridas sex år äldre syster Regina ville gärna göra som storasyster Mari, och återförenas med henne i New York, men efter Titanics förlisning stod hon inte ut med tanken på resan över havet.

Amerika hade en stor plats i familjen Grünfelds historia. Inte nog med att två av de äldsta barnen hade emigrerat och hyst in sig hos onkel David i Brooklyn. Även Hani och Moric hade tjugo år tidigare slagit sig ner på Lower East Side, på den tiden när de bara hade ett barn, den förstfödde sonen Salomon. Av oklar anledning valde Hani och Moric att efter tre år återvända till Europa. Kanske blev livet för hårt i den nya världen, kanske saknade de det gamla landet. Eventuellt var det någon som behövde dem där hemma.

Hani och Moric var inte ensamma om att återvända. Trettio procent av alla som emigrerade till USA på den tiden valde efter några år att åka tillbaka. Den amerikanska drömmen gick inte i uppfyllelse för alla. Många kände att de inte var gjorda för ett liv styrt av klockor, chefer och fackföreningar. De lyckades helt enkelt inte inrätta sig i den moderna världen. Men det var dyrt att åka hem. De flesta som hade sparat ihop pengarna en gång för att ta sig över till Amerika och som sedan insåg att de måste börja spara igen till hemresan gjorde inte om det fler gånger. Åkte man hem igen åkte man för gott.

Onkel David stannade däremot kvar. Redan 1884 hade han som sextonåring slagit sig ner på Lower East Side, en stadsdel full av judar. Ganska snart gifte han sig med Kate, som också hade emigrerat från den ungerska delen av dubbelmonarkin. Genom att starta en cigarraffär skapade David ett gott liv för sig, hustrun och de två barnen Louis och Annie.

Det kan ha funnits flera skäl till att David på sin tid valde att emigrera. Fattigdom och begränsad tillgång till utbildning kan ha varit ett. Hotet om att tvångsinkallas till kejsarens

armé kan ha varit ett annat. Kanske ville han bara bort från en dominerande far, från förutsägbarhet, leda och de knappa förhållandena i Lelesz.

På 1950-talet, när Berthold var i tjugooårsåldern, fantiserade han också om att åka till Amerika. Det var där de bra universiteten låg och alla landvinningar av betydelse gjordes. Det var där hjältarna efter kriget bodde och det var dit många judar hade sökt sig. Men Berthold hade redan flyttat många gånger och han lockades inte av tanken på fler uppbrott. Om han vetat att han hade släktingar i USA skulle saken kanske tätt sig annorlunda, men det visste han inte. Det var på det hela taget mycket lite han visste om familjen Grünfeld, om Frida och om sitt eget ursprung.

År 1957, när Berthold var tjugofem år gammal, tog han därför kontakt med folkbokföringen i Bratislava. Staden som i många hundra år hade varit underställd centralstyret i Wien och Budapest, som på tyska gick under namnet Pressburg och på ungerska hette Pozsony. Syftet var att få dokumentation på föräldrarnas identitet. Själv kände han inte till vad de hette eller varifrån de kom. Det enda han visste var att familjen var judisk – något han kunnat sluta sig till av att han som barn hade skickats till Norge 1939, strax efter andra världskrigets utbrott, och att han senare placerats på ett judiskt barnhem i Oslo.

Berthold studerade medicin och hade ont om pengar. Vänner i den judiska gemenskapen tipsade honom om att han kunde kräva den tyska staten på skadestånd för förlust av föräldrar

och barndom. I den judiska församlingen i Oslo träffade Berthold flera som hade en liknande bakgrund som han själv: hemlösa flyktingar från kontinenten. Var slår man sig ner efter att ha förlorat allt och alla? Några av dem stannade kvar i Norge, medan andra reste vidare, till USA, till Israel eller Sydamerika. Alla behövde hjälp, precis som Berthold också gjorde.

Advokat Alex H. Koritz, med kontor på Tollbodgaten 4 i centrala Oslo, hade erfarenhet av den här sortens ärenden. Det första som måste göras var att få ett slutligt svar på frågan vem Berthold egentligen var. Den västtyska byråkratin avskog varje ansökan innan föräldrarnas identitet och öde hade klarlagts. Att Berthold aldrig haft kontakt med dem hörde enligt myndigheterna inte till saken. Eftersom han visste att han hade kommit till Norge från Bratislava skickade han ett brev till den slovakiska folkbokföringen. Mot slutet av året fick han svar. I brevet, med överskriften *Rodný list* – födelseattest – stod följande om modern: *Matka* – mor: Friderika Grünfeldóva. Det var allt. Under rubriken far stod ingenting. Fältet var tomt.

Det här blev starten på en omfattande brevväxling med tyska myndigheter. Ansökan om skadestånd avskogs flera gånger på grund av bristande bevis för föräldrarnas öde under och efter kriget. Avslagen väckte upprördhet i den judiska gemenskapen i Oslo. Hur skulle de kunna styrka att de plundrats på alla sina ägodelar och flera år av sina liv? Hur skulle de bevisa att deras kära hade dödats i gaskamrarna och vem av dem som omkommit först – något som skulle påverka arvföljden? Var det inte tyskarna som själva skulle lägga fram dokumentation över sina illgärningar? Bevisbördan hade blivit den omvända. Offren måste själva dokumentera sina förluster.

Advokat Koritz gav sig inte. I tolv år hjälpte han Berthold att överklaga avslagen från de tyska myndigheterna. Berthold kunde inte bevisa att föräldrarna var döda, men det låg nära till hands att anta att de hade omkommit i den stora judeutrotning-

en som krävt över sex miljoner liv: barn, kvinnor och män. Och i juni 1969 beviljades Berthold äntligen skadestånd. Då hade han under tiden hunnit avsluta studierna, gifta sig med Gunhild och få tre barn. Som kompensation för förlorad barndom och framtid erhöll han som trettiosjuåring 14 815,45 norska kronor, tillräckligt för att köpa en splittrny röd Volkswagen Typ 1-bubbla åt sig och familjen. En bil av bästa märke, ironiskt nog utvecklad under Nazitysklands storhetstid.

Thomas, Gunhild med Leo i knäet, Nina och Berthold 1969.

Kampen mot tyska myndigheter blev en påfrestning för Berthold. Förutom att den hade tagit lång tid väckte den också smärtsamma minnen från en turbulent och dramatisk barndom. Berthold hade hoppats få en del svar på vilka hans föräldrar var och varifrån de kom, men det enda han hittat var moderns förnamn. Det var inte mycket att ta med sig från en hel barndom, men det var alltid något. När jag föddes gav han mig mellannamnet Frederikke.

När skadeståndsärendet var färdigbehandlat och han erkänts ersättning bestämde han sig för att dra ett streck över det förflutna. Han hade gjort det han kunnat. Nu fick det räcka.

Dessutom pekade de vaga barndomsminnena från tiden innan han lämnade Tjeckoslovakien på att han borde låta det hela förbli begravt. Med sin unga hustru vid sin sida och de tre små barnen i baksätet svängde Berthold ut folkvagnen på 1960-talets nyasfalterade vägar. Kriget var slut, en gång för alla, åtminstone för hans del.

Historieintresset försvann däremot inte. När han inte läste medicinsk facklitteratur kopplad till jobbet vid Oslos universitet slogs det i biografier och historiska verk om Europa och de stora världskrigen, om stormakterna och deras ledare och om judarnas öde. I detta universum sökte han, medvetet eller omedvetet, efter sin egen berättelse.

BYN LELESZ

Familjen Grünfeld var ett av fyrtio judiska hushåll i Lelesz. Tillsammans var de runt tvåhundra judarna tillräckligt många för att skapa ett religiöst samfund. Fridas familj var som de flesta andra traditionellt ortodoxa. De höll sabbaten, högtiderna och matreglerna *kosher*. De arbetade hårt och sökte fred och samförstånd med sina icke-judiska grannar. Det var ju just bristen på fredlig samexistens som fått föräldrarna till judarna i Lelesz att ett par hundra år tidigare fly undan förföljelse och pogromer i det dåvarande Storpolen och Tsarrysland.

Före första världskriget tillhörde Lelesz den ungerska delen av dubbelmonarkin och stavades med z. Bland judarna kallades området Oberland, ett tysk-jiddiskt begrepp som avslöjade två saker: att de ansåg den här delen av Slovakien utgöra övre delen av Ungern och att de till vardags varken talade ungerska eller slovakiska. Ute på gatan, i lek med grannbarnen, talade Frida ungerska, men innanför hemmets fyra väggar talade hon jiddisch, en blandning av tyska och gammalhebreiska. Till mor och far sa hon *mamele* och *tate*. Själv kallades hon nog *Fridele* – lilla Frida.

Av de tvåtusen invånarna i Lelesz var nästan åttiofem procent romersk-katoliker och tio procent judar. Övriga var protestanter och bekände sig till grenar av den lutherska och kalvinistiska läran. Byn var med andra ord pluralistisk och ganska egalitär.

Här fanns inte många med mycket pengar, men heller inte så många väldigt fattiga. Rikedomen stod klostret för. Fattigast var romerna, som bodde tillsammans med höns och grisar i enkla skjul med jordgolv. De nästan trehundra romerna togs inte ens med vid de folkräkningar som började genomföras under tidigt 1900-tal. De tillhörde inte det officiella Lelesz. Ändå var de vida kända för tre saker: tegelstenar, korgar och musik. När det mäktiga klostret byggdes ut på medeltiden var det romerna som stod för tillverkningen av alla tegelstenar. I folkmun sas det att det var tack vare romernas insatser som klostret hade överlevt turkarnas härjningar på 1600-talet och de värdefulla bysantinska freskerna hängde kvar intakta innanför klostermurarna.

För att bära tegelsten behövdes stabila korgar. Dem var det de romska kvinnornas uppgift att göra. De satt på marken vid husväggen och flätade korgar av kraftiga majsblad från klostrets åkrar. För att korgarna skulle bli slitstarka strök man dem med solrosolja. Följaktligen glödde de som en sol på väg ner bakom horisonten. Korgarna kom så småningom att efterfrågas även utanför Lelesz, men på grund av bristande läs- och skrivkunskaper lämpade sig de flesta romer inte för att idka handel. Ett köpmansskrå som huvudsakligen bestod av judar växte därför fram. Judarna köpte tegelsten och korgar av romerna och sålde vidare. I gengäld fick romerna pengar att köpa andra varor för.

Den judiska religionsutövningen i Lelesz var traditionell, men på inget vis extrem, vilket många ansåg om *chassidernas* väckelserörelse. Den sekteristiska chassidismen, som från 1700-talet hade spridit sig i Baltikum, Polen och i områdena längre österut, hade judarna i Lelesz inte mycket till övers för. Några kilometer bort, i de transkarpatiska städerna Uzjhorod och Berehovo, satt judiska män samlade vid ett stort antal religiösa lärdomsanstalter, *yeshiva*, och fördjupade sig i skriftsamlingen Talmud. Iförda *streimler*, stora, runda pälshattar

inspirerade av polskt kosackmode från 1700-talet, hårlockar framför öronen, så kallade *peyes*, och långa kaftaner med knytbälte i midjan för att markera skiljelinjen mellan den rena och den orena delen av kroppen, satt de dag ut och dag in och *davnade*. Vaggande över de heliga skrifterna pågick det ständiga uttolkandet av texterna. Diskussionerna de deltog i gjorde dem till belästa rabbiner och lagtolkare som kunde ge sina trosfränder goda råd, men de blev knappast duktiga hantverkare med valkar och förhårdnader i nävarna.

På samma sätt som judarna i Lelesz hade föga respekt för chassidismen tog de också avstånd från neologin, den moderna, reformerta judendom som växt fram i de västra delarna av det storungerska riket. Samtidigt som den industriella och tekniska utvecklingen tog fart på 1800-talet var det många judar som kastade sig med på modernitetståget. I hopp om att nå ökad levnadsstandard, lika värde och bättre möjligheter flyttade de till städerna och ändrade sin religiösa praktik. Synagogorna som byggdes på den här tiden var gärna stora och ritade efter samma mönster som de kristna kyrkorna, med bänkar på sidorna, mittgång och öppet kor. Tidigare hade synagogorna för det mesta varit små, gärna undanskymt placerade bakom en annan byggnad eller på en bakgård för att inte väcka uppmärksamhet och vrede. Med neologin blev det ett mål i sig att visa majoritetssamhället att stadsjudarna var anpassningsbara.

Dubbelmonarkins kejsare Frans Josef I hade efter sitt övertagande av tronen 1848 genomfört en rad reformer som gav judarna stärkta rättigheter i det österrikisk-ungerska kejsarömet. Inte nog med att de kunde ingå i köpmannaståndet: de fick även tillgång till universiteten, där de kunde avlägga akademiska ämbetsexamina. Inom militären gavs de möjligheten att avancera och göra karriär. Det berättas att Frans Josef I en gång som ung regent inspekterade en militärparad. När han fick se en vanlig menig med bröstet fullt av nyputsade medaljer ska han ha yttrat: "Varför är inte den mannen officerare?" "Han heter

Abraham Schwarzer, en jude”, ska kommandanten ha svarat. ”I den österrikiska hären finns inga judar, bara soldater. De som har förtjänat det befordras. Ge mannen ett officerssvärd”, ska Frans Josef I ha befallt.

När Frans Josef I som artonåring besteg tronen bodde runt tvåusen judar i Wien. Fyrtio år senare hade 100 000 nya judiska invånare hittat vägen dit från förtryck och fattigdom på stäpperna i Ukraina och byarna i Transkarpatien. Men judarna i Lelesz höll stånd. Visserligen fanns det en del som flyttade till städerna och rent av till Amerika, men andra kom till och upprätthöll andelen judiska byinvånare på stadiga tio procent. Därmed kunde de bilda en *minjan*, den samling bestående av minst tio män som krävs för att hålla gudstjänst. De hade en tillresande *shochet*, en judisk slaktare som varje vecka inför sabbaten såg till att maten välsignades, de hade eget gudshus och skola till barnen. Med det gamla, ärevördiga klostret som stod för arbetstillfällen, fruktbara trädgårdar som gjorde människor nästan självförsörjande på mat, och en romsk befolkning som spelade upp till dans, var livet gott i Lelesz. Barnen gick i samma offentliga skola och lekte i varandras trädgårdar. Två gånger om året arrangerades bal: en höstbal för att fira skörden och en nyårsbal för att önska varandra ett fruktbart och fridfullt nytt år. Katoliker, judar och protestanter deltog sida vid sida. Här skulle freden vara evig, ända fram till 1914, samma höst som Frida började i skolan.

Femårig skolgång var obligatorisk för alla, flickor som pojkar, och Frida skulle lära sig läsa och skriva. Men det var turbulenta tider. Den 28 juni 1914 blev kronprinsen och ärkehertigen av Österrike-Ungern, Franz Ferdinand, skjuten till döds i ett attentat i Sarajevo. Därmed utbröt konflikterna. En månad senare var första världskriget igång. Under de följande fyra åren skulle över sjuttio miljoner soldater mobiliseras. Fridas storebror Jozef hade med tre veckors marginal tagit sig i land i USA och slapp undan, men den äldste brodern, Salomon, värvades 1916

som fotsoldat i det 65:e ungerska infanteriregementet. Efter två år i skyttegravarna blev han lungsjuk och skickades för behandling till ett sjukhus i Ungern. Våren 1918 journalfördes han som botad och den 11 juni kom han tillbaka hem till Lelesz. Då hade han hunnit bli trettio år gammal och var krigsskadad och ogift. På äktenskapsmarknaden betraktades han som en gammal man. Framtidsutsikterna var tämligen mörka.

Ett halvår efter att Salomon blivit hemförlovad, måndagen den 11 november 1918, klockan 11.00, kom äntligen freden. Då hade tio miljoner soldater och sju miljoner civila dödats. Alla familjer i Lelesz var märkta. Det fridfulla landskapet med de vidsträckta majsfälten hade förlorat sin oskuld. Solrosorna hade trampats ner av kavalleriregementens hästhovar, av soldatstövlar och rullande kanoner. Kvar i leran låg ruttnande lik efter unga män. Den mäktiga habsburgska dubbelmonarkin var en saga blott och Österrikes och Ungerns landområden hade krympt till en bråkdel. Med nya gränsdragningar ingick Lelesz i en helt ny stat, med nya lagar och ett nytt språk. Världen av igår var försvunnen, och den nya världen tillhörde Frida.